

BERNISA PURIŠ

Filozofski fakultet, Sarajevo

FONOSTILISTIČKA INTERPRETACIJA "GROZDANINA KIKOTA" HAMZE HUME

1. U ovome radu polazi se od uvjerenja da se bez poznavanja i razumijevanja jezika književnoumjetničkoga djela ono ne može ni recipirati niti doživjeti u svojoj cjelovitosti. Pod cjelovitošću književnoumjetničkoga djela podrazumijeva se jedinstvo sadržaja i forme (izraza), tj. onoga što se kaže i načina na koji se to kaže.

Polazeći od definicije *jezika* kao sistema znakova koji služi u komunikacijske svrhe, odnosno, kao sveukupnog kompleksa psihofizičkih pojava kojima se saopćava misao ili osjećanje (v. Belić 1958: 322-323), u ovome radu izvodi se definicija *teksta* kao strukture koja je postrojena na osnovi virtuelnog sistema (koda) i selekcionih i kombinacionih postupaka. (Simić 1974: 27) S tim u vezi, književnoumjetnički tekst definira se kao *posebno*, organizirana struktura, čija je posebnost uvjetovana *motiviranim* postupcima selekcije i kombinacije u korišćenju jezičkih jedinica na različitim nivoima komunikativnog jezika. Posebna (specifična) uređenost književnoumjetničkoga teksta označava se, prema Lotmanu, njegovom poetskom formom, a sama poetska forma, prema Jakobsonu, nije ništa drugo do produkt uzajamnog djelovanja različitih vidova ponavljanja i paralelizama koji stoje u osnovi svakog poetskog teksta.

Uloga pojedinih jezičkih nivoa kao nosilaca poetske (estetske) poruke nije podjednaka ni u jednom književnoumjetničkom ostvarenju. Zato je svakoj književnoj umjetnini potrebno prići kao fenomenu za sebe. Obično se smatra kako stilistički postupci na fonetsko-fonološkome nivou ne ulaze u dominantne nosioce estetske poruke u proznome tekstu. Međutim, u tekstu *Grozdanina kikota* Hamze Hume, već pri prvom čitanju, zapažamo različite tipove fonostilističkih postupaka koji stoje u suglasju s temeljnim misaono-emocionalnim sadržajima djela. Stoga je u ovome radu kao poseban jezičkostilistički nivo *Grozdanina kikota*, koji dopunjuje sve ostale jezičke nivoe, ali "živi" i sam za sebe, za lingvostilističku interpretaciju izdvojen njegov fonostilistički plan.

2. Fonostileme, tj. jedinice pojačane izražajnosti na fonetsko-fonološkome nivou jezika, analiziraju se i interpretiraju u ovome radu kao elementi stilističkoga strukturiranja cjelokupne forme književnoga teksta, odnosno kao poetski aktualizirani

fonički elementi. Na jednoj strani posmatra se *kvantitetski*, tj. statistički plan fonijske građe *Grozdanina kikota*, a na drugoj – *kvalitetski*, uvjetovan pozicionim odnosima glasova u mikrostrukturama djela kao njegovim sastavnicama. Drugim riječima, na *kvantitetskom* planu nastojat ćemo ući u pronalaženje dominantnih glasova kao nosilaca eufoničnih učinaka fonijske strukture cjelokupna djela; na *kvalitetskom* planu pratit ćemo ekspresivno-impresivne učinke zasnovane na različitim vrstama imitacije glasovima te različitim tipovima glasovnih ponavljanja – te ćemo postupke smatrati rezultatom piščeva artistskoga odabira u cilju stvaranja poetskih struktura i jezičke harmonije što najizrazitije stoje u podudarnosti s motivima i osjećanjima koja su u *Grozdaninu kikotu* osnovna i koja u njemu dominiraju.

2.1. Čestota glasova u "Grozdaninu kikotu"

Čestota glasova u književnoumjetničkom djelu može biti specifična u odnosu na njihovu *prosječnu učestalost u standardnom jeziku*. Jezik djeluje cjelinom glasovnih omjera i po tome se uglavnom prepoznaje kao srazmjerno eufoničan ili manje eufoničan govorni medij.¹ S druge strane, važno je ispitati i *čestotni odnos glasova u samome djelu* te zapitati se da li u njemu izbor fonema ostaje uvijek isti ili se mijenja zavisno od njegove semantike. Razmotrit ćemo najprije omjer glasova u samome tekstu *Grozdanina kikota*.

Grozdanin kikot svojim je glasovnim sklopom podjednako i "muzika" i "slika" – svijet sugeriranih zvukova i boja. Pri prvom čitanju *Grozdanina kikota* učinilo nam se kako su temeljni nosioci tako sugeriranog auditivno-vizuelnoga svijeta visoki glasovi, prije svega stridentni *s*, *c*, *z* te vokal *i*. Svoju smo intuiciju htjeli i znanstveno provjeriti. Analizom smo ustanovili da se glasovi javljaju u sljedećoj učestalosti:

a (12,54), **i** (9,50), **e** (9,25), **o** (8,60), **n** (5,02), **u** (4,79), **r** (4,76), **s** (4,61), **m** (4,26), **j** (4,02), **k** (3,56), **t** (3,52), **v** (3,47), **d** (3,47), **p** (2,87), **l** (1,99), **z** (2,03), **g** (1,89), **š** (1,56), **b** (1,37), **č** (1,08), **c** (1,01), **h** (0,84), **ž** (0,80), **ć** (0,79), **lj** (0,59), **nj** (0,51), **đ** (0,16), **f** (0,03), **dž** (0,01)

Može se zapaziti kako u tekstu *Grozdanina kikota* pretežu visoki i difuzni glasovi:

	vokali	sonanti	konsonanti	ukupno
visoki/akutni ('svijetli')	18,75	17,38	16,50	52,60%
niski/gravisni ('tamni')	25,97	7,72	10,56	44,25%
otvoreni/kompaktni ('tamni')	12,53	5,13	8,19	25,85%
zatvoreni/difuzni ('svijetli')	14,38	12,73	18,88	45,99 %

Također, češće se javljaju bezvučni (*p*, *t*, *k*, *š*, *s*, *ć*, *č*) nego zvučni konsonanti (*b*, *d*, *g*, *ž*, *z*, *đ*, *dž*).

Primjećujemo da se konsonant *s*, glas *s* najvišom frekvencijskom optimalom (6400–12800 Hz), našao među prvih deset najučestalijih glasova (vokala i sonanata). To dovodimo u vezu s leksemom *glas* (u kojoj je konsonant *s* i sadržan). Ova je riječ

¹ Eufonija se obično definira kao svojstvo glasova ili njihovih kombinacija ugodnih za sluh i lankih za izgovor. Ugodni su oni glasovi koji se tvore jednostavno i lahko i kod kojih zračna struja ne nailazi na prepreke u usnoj šupljini. Po svom artikulacionom pokretu manje su ugodni glasovi koji se tvore teže, bilo da nastaju svladavanjem prepreke u oralnoj šupljini bilo stješnjavanjem te šupljine. (Antoš 1974: 35)

istovremeno i ključna i tematska riječ romana². Oko lekseme *glas* kao ključne riječi okupljaju se lekseme: *vriska, pisnuti, vrisnuti, podvrisnuti, zavriskati, smijeh, smijati se, zasmijati se, nasmijati se, zacerekati se* itd., čineći s njom jednu od najbogatijih semantičkih sfera u tekstu *Grozdanina kikota*.

Sada ćemo ispitati eufoniju jezika *Grozdanina kikota* uspoređujući prosječnu čestotu glasova djela s njihovom prosječnom učestalošću u standardnom jeziku. U tu svrhu poslužiti ćemo se statističkim prosjekom pojedinih glasova što ga je za standardni jezik ustanovio Toma Maretić.³

	GK	prosjeak		GK	prosjeak
a	12,54 %	10,79 %	z	2,04 %	1,47 %
e	9,25 %	10,99 %	š	1,55 %	1,50 %
i	9,50 %	10,35 %	ž	0,79 %	0,64 %
o	8,60 %	9,60 %	h	0,85 %	0,73 %
u	4,79 %	4,29 %	c	1,01 %	0,56 %
j	4,02 %	5,03 %	č	1,08 %	1,20 %
v	3,47 %	4,02 %	dž	0,02 %	ispod 0,01 %
r	4,76 %	3,43 %	ć	0,79 %	0,91 %
l	2,99 %	1,94 %	đ	0,14 %	0,31 %
lj	0,58 %	0,90 %	p	2,88 %	2,26 %
m	4,26 %	3,67 %	b	1,37 %	3,67 %
n	5,02 %	4,57 %	t	3,52 %	4,00 %
nj	0,58 %	0,63 %	d	3,44 %	4,28 %
f	0,03 %	ispod 0,01 %	k	3,56 %	3,18 %
s	4,61 %	4,64 %	g	1,89 %	1,92 %

Vokale – kao glasove sa slobodnim protokom fonacione struje, usljed čega se ostvaruju kao tonovi bez šumova – karakterizira visok stepen eufoničnosti, oni su melodiozni u muzičkom smislu. Učestalost vokala u *Grozdaninu kikotu* u odnosu na njihovu prosječnu učestalost manja je za 1,79 % (44,68:46,47). Negravisno kompaktno **a** i gravisno difuzno **u** u *Grozdaninu kikotu* su češći od njihove prosječne čestote: **a** za cijelih 1,75 % (12,54 : 10,79), **u** za 0,50 % (4,79: 4,29). Rjeđe se, u odnosu na prosjek, javljaju akutski vokali – nedifuzno **e** za 1,74 % (9,25 : 10,99), difuzno **i** za 0,85 % (9,50 : 10,35), te gravisno nedifuzno **o** za 1,10 % (8,60 : 9,60). Glas **a** ima nisku glasovnu optimalu (800-1600 Hz), inače je niski vokal srednjega reda; **u** je visoki vokal

² Leksema *glas* u imeničkom rječničkom sistemu *Grozdanina kikota* pojavljuje se 57 puta i nalazi se na drugom mjestu po učestalosti, odmah iza imenice *noć* (71).

³ Podatke smo preuzeli iz knjige *Osnove lingvističke stilistike* A. Antoša, str. 30.

zadnjega reda, također niske glasovne optimalne (200-400 Hz). Dakle, u odnosu na prosjek u *Grozdaninu kikotu* pretežu gravisni, 'tamniji', vokali (**a**, **u**).

Sonanti su glasovi s djelomično slobodnim protokom fonacione struje. To su tonovi sa slabim šumovima. Kao takvi djeluju mehko i eufonično. U *Grozdaninu kikotu* sonanti se javljaju češće nego u standardnom jeziku za 1,41 % (25,60 : 24,19 %). Češći su: **r** 4,76 : 3,43 (+1,33), **m** 4,26 : 3,67 (+0,59), **n** 5,02 : 4,57 (+0,45), **l** 2,99 : 1,94 (+ 1,05 %). Smanjene su učestalosti sonanti: **j** 4,02 : 5,03 (- 1,01 %), **v** 3,47 : 4,02 (-0,55 %), **lj** 0,58 : 0,90 (- 0,32 %), **nj** 0,58 : 0,90 (- 0,13). Frekvencijska vrijednost glasovne optimalne sonanta **r** kreće se između 800-1600 Hz, **m** i **n** 150-300 Hz.

Konsonanti su u odnosu na vokale i sonante manje eufonični. Bezvučni konsonanti su lakši za izgovor, stoga ih karakterizira veći stepen eufoničnosti. Zanimljivo je da je čestota afrikata u *Grozdaninu kikotu* veća u odnosu na prosjek za 0,04 %, a frikativa za 0,88 %, dok je čestota eksploziva manja za 0,71 %.

Pomjeranja su kod **frikativa** u *Grozdaninom kikotu* u odnosu na prosjek znatna: svi su frikativi u porastu: **z** 2,04 % : 1,47 % (+ 0,57 %), **ž** 0,79 : 0,64 (+ 0,15 %), **š** 1,55 : 1,50 (+ 0,05 %), **h** 0,85 : 0,73 (+ 0,12 %), **f** 0,03 : ispod 0,01 % (+ 0,02 %), osim **s**, koji se u odnosu na prosjek javlja neznatno rjeđe: 4,64 : 4,61 (- 0,03). Među **afrikatama** u ekspanziji su **c** 1,01 : 0,56 (+ 0,45 %) i **dž** 0,2 % : ispod 0,01 %, dok su smanjene učestalosti u odnosu na prosjek afrikate **ć** 0,79 : 0,91 (- 0,12 %), **đ** 0,14 : 0,31 (- 0,17 %), **č** 1,08 : 1,20 (- 0,12 %). Kod **eksploziva** povećana je učestalost **k** 3,56 : 3,18 (+ 0,38 %) i **p** 2,88 : 2,26 % (+ 0,62 %); konsonanti: **t** 3,52 : 4,00 (- 0,48 %), **d** 3,44 : 4,28 (- 0,84 %), **g** 1,89 : 1,92 (- 0,03 %) i **b** 1,37 : 1,73 (- 0,36 %) pokazuju tendenciju smanjenja broja.

U odnosu na prosjek u porastu su **visoki** (svijetli) glasovi: **z** (+0,57%), **š** (+0,05%), **ž** (+1,15%), **c** (+0,45%), **dž** (+0,01%), **n** (0,45%), **r** (+1,33%), i to za 4,05%. Manje se javljaju sljedeći visoki glasovi: **i** (- 0,85%), **e** (-1,74%), **nj** (-0,13%), **l** (- 1,05%), **lj** (-0,32%), **j** (- 1,01%), **t** (-0,48%), **d** (-0,84%), **s** (-0,03%), **ć** (- 0,12%), **č** (- 0,12%), **đ** (- 0,17%). Među **niskim** (tamnim) glasovima u porastu su: **p** (+0,62%), **k** (+0,38%), **f** (+0,02%), **h** (+ 0,12%), **m** (+0,59%), **u** (0,50%). Manje su učestalosti niski: **b** (- 0,36%), **g** (-0,03%), **v** (-0,55%), **o** (-1,10%).

U porastu su za 2,46 sljedeći **kompaktni**: **a** (+1,75%), **š** (+0,05%), **ž** (+0,15%), **dž** (+0,01%), **k** (+0,38%), **h** (+0,12%); manje su čestote, za 1,9%, u odnosu na prosjek kompaktni: **lj** (-0,32%), **nj** (-0,13%), **j** (-1,01%), **č** (-0,12%), **ć** (-0,12%), **đ** (-0,17%), **g** (-0,03%). Među **difuznim** glasovima u porastu su za 4,53%: **u** (+0,50%), **n** (+0,45%), **m** (+0,59%), **r** (+1,33%), **p** (+0,62%), **c** (+0,45%), **z** (+0,57%), **f** (0,02%); u opadanju su: **i** (-0,85%), **v** (-0,55%), **l** (-1,05%), **b** (-0,36%), **t** (0,48%), **d** (-0,84%), **s** (-0,03%), za 4,16%.

U porastu su sljedeći **bezvučni** konsonanti: **p** (+0,62%), **k** (+0,38%), **š** (+0,05%), **h** (+0,12%) za 1,17%; u opadanju su, za 0,75%, bezvučni: **t** (-0,48%), **s** (-0,03%), **č** (-0,12%), **ć** (-0,12%). **Zvučni** su u porastu za 0,73%, i to: **z** (+0,57%), **ž** (+0,15%), **dž** (+0,01%); za 1,4% manje su učestali u odnosu na prosjek zvučni: **b** (-0,36%), **d** (-0,84%), **g** (-0,03%), **đ** (-0,17%).

Dakle, u odnosu na prosječnu čestotu glasova u *Grozdaninu kikotu* češće se javljaju sonanti (za 1,41%); afrikati (za 0,04%), frikativi (za 0,88%). Manje su učestalosti u odnosu na prosjek vokali (za 1,79%); eksplozivi (za 0,71%). Slijedeći Tomaševskog, koji na čelo skale eufoničnih glasova stavlja vokale, iza njih sonorne glasove (izuzev glasa **r**), zatim zvučne frikative **v**, **ž**, **z**, potom bezvučne frikative, iza njih eksplozive i na začelje afrikate i glas **r**, može se ustanoviti da je jezik *Grozdanina kikota* manje eufoničan nego standardni jezik. S druge strane, kao fonemi visoke stilske vrijednosti obično se navode u prvom redu svi vokali, a zatim i suglasnici **r**, **ž**, **c**, **z**, **s**, **k**, **g**, **h**. (Vuković 2000: 71); upravo su u *Grozdaninu kikotu* glasovi **r**, **l**, **m**, **z**, **š**, **ž**, **h**, **dž**, **p**, **n**, **f**, **k** češći od svoje prosječne učestalosti u standardnom jeziku, izuzev neznatno

manje čestote konsonanta *s*. Dalje, u odnosu na prosjek tendencija je u *Grozdaninu kikotu* ka bezvučnim, niskim (gravisnim), kompaktnim ali i difuznim glasovima.

Naravno, ovi glasovi sami po sebi semantički su prazni. Ali kada u razmatranje uzmemo u obzir njihovu potencijalnu onomatopeičnost, semantičku vrijednost riječi i konteksta u kojemu su se našli i u kojima dominiraju, onda nam itekako mogu vrijediti i u stilističkoj interpretaciji pomoći znanja o njihovoj akustičko-artikulacijskoj prirodi, odnosno, njihova frekvencijska optimala i njihova čestota.

2.2. Slikanje glasovima

Idući od onog što je najprimjetljivije na fonostilističkome planu *Grozdanina kikota*, a to su različite vrste imitacije glasovima te različiti tipovi glasovnih ponavljanja, ući ćemo u pronalaženje estetskih efekata koji najizrazitije stoje u podudarnosti sa motivima i osjećanjima kao sadržinskim elementima *Grozdanina kikota*. U tom smislu, ovdje će se promatrati ekspresivni i impresivni učinci glasovne strukture djela, pri čemu će se pod ekspresivnošću podrazumijevati prirodno pojačana izražajnost⁴ glasova, koja se (izražajnost) ostvaruje paradigmat-ski, dakle u riječi, a pod impresivnošću – njihova namjerno, umjetnički pojačana izražajnost, koja im je dana sintagmat-ski, dakle u kontekstu. S tim u vezi, glasovi i glasovni postupci koji posjeduju ekspresivne i impresivne vrijednosti posmatraju se kao fonostilemi.

2.2.1. Imitativno slikanje

Imitacija je stilistički postupak pri kojem se pomoću akustičko-artikulacijskih obilježja glasova stvaraju auditive i vizuelne slike vezane za različita zbivanja u prirodi ili, pak, za različite vrste čovjekove djelatnosti ili aktivnosti životinja. Imitacija se može javiti i kao podražavanje osjećanja, odnosno kao fonemska imitacija procesa osjećanja. (Ćorac 1982: 52, 53) S tim u vezi, u prvom slučaju govorimo o onomatopeji; u drugom slučaju riječ je o uzvicima.

2.2.1.1. *Onomatopeja* je ekspresivan izraz akustičke strukture koja nastaje glasovnom imitacijom prirodnih zvukova. Kao vrste riječi onomatopeje se mogu ostvariti u formi glagola, imenica, priloga, uzvika. One grafički mogu biti prikazane kao grafički ideofoni, reduplikacije ili multiplikacije. Razmotrit ćemo najprije *paradigmu* onomatopejskih riječi.

Naime, u traženju i nalaženju pravih riječi i, posebno, sugestivnih izričaja iscrpljuje se važan dio aktivnosti stvaraoaca u procesu pisanja, kad se neprestano javljaju alternative koje moraju biti selekcionirane ukusom, duhom, znanjem. (Pavletić 1995: 95) Iz jezičkoga potencijala kojim raspolaže pisac bira riječi u kojima je najprimjerenije ostvaren sklad zvučanja i značenja. Ozvučenost i elementarnost (materijalnost) Humine riječi u *Grozdaninu kikotu* ostvaruje se najprije kroz vidljivu zastupljenost onomatopeja. Hamza Hume je u *Grozdaninu kikotu* iskoristio zvučanje značenja ekspresivnih onomatopejskih riječi bosanskoga jezika pomoću kojih je rekreirao različite akustičke slike zbivanja:

- a) *zvukove, šumove ili buku pri nekom pokretu i/ili radu (akciji) u prirodi:*

⁴Ovdje je uputno dati definiciju pojma *izražajnosti*, što ga je kao termin u lingvostilistiku uveo Mikel Dufrenne i, u terminima strukturalne lingvistike, ovako definirao: “ (...) izražajnost je osjetna prisutnost označenoga (*signifié*) u označitelju (*signifiant*), kada znak (*signe*) pobuđuje u nama osjećanje analogno osjećanju na kakvo nas potiče sam dati objekt. (Mikele Dufrenne: *La Poétique*, Paris, 1963, p. 72; preuzeto iz: K. Pranjić, *Jezikom i stilom kroza književnost*, 1991, str. 10)

brektati, bubnjati, bućkati se, derati, drmnuti, grebati, hućati, hujati, klopotati, ključati, krčiti, kresati, kucati, kuckati, parati, pljesnuti, pljuskati, popucati, popuckivati, praskati, rasprsnuti se, strugati, sipiti, šumiti, šušnuti, šuštati, tresnuti, tutnjiti, zabubnjati, zadobovati, zafućkati, zafrcati, zahuknuti, zahuk-tati, zapucketati, zašibati, zašišati, zaškripati, zveknuti, zazvoniti, zvoniti, zvonckati; brujanje, bućkanje, pljeskanje, puckaranje, šuštanje, gudnjava, lup-njava, tutnjava, urljavina; bahat, grom, jek, jeka, kres, pljusak, šum, šušanj, zveka; zvonak, zvonkast; škljocavo, hrskavo, cilikavo, krhko, tupo;

b) *glasove ljudi i životinja:*

brundati, cijukati, ciknuti, kukati, pijukati, cviliti, cvrčati, ćukati, frkati, režati, gugutati, zaklikati, kmekešati, kmeknuti, zakmekati, kreštati, zakreštati, kriknuti, riknuti, siknuti, siktati, urlati, urlikati, zakmekati, grohtati, hrkati, hroptati, krkljati, zagrcati, zahrkati, zajecati, zakikotati se, zakrkljati, zalele-kati, zarikati, zarežati, zatuliti, zazrikati, zazujati, zrikati, zvrndati; brujanje, brundanje, zavijanje, cijukanje, jaukanje, lelekanje, rzanje; zrikavci, ćuk, cvrčak, cvrkut, lavež, krik, jauk, lelek, dreka, graja, vriska, cika, kikot, žagor, žamor.

Osim prirodnih zvukova akustičko-artikulacijskim obilježjima glasovne strukture onomatopejskih riječi u tekstu *Grozdanina kikota* imitira se i pokret, jer – ekspresivna vrijednost riječi ne gradi se samo na podražavanju zvuka nego i pokreta, akcije, emocije.⁵ Tako ekspresivne riječi u *Grozdaninu kikotu* najčešće su glagoli, ali i neke imenice:

izbričati, sisati, sipiti, otegnuti, stršiti, sukljati, trzati se, grčiti se, krčiti se, šćućuriti se, treperiti, zatreperiti, ceptjeti, drhtati, stresti se, njihati se, talasati, zatalasati se, razmahivati se, zavitlati, zaljuljati se, zanjhati se, uvrstiti, zadrhtati, truniti se, treskati se, koprcati, uvijati, izmiljeti, klicnuti, klimatati se, kružiti, otisnuti, otprljati, svaljati se, šuljati se, šunjati se, strovaliti se, hitati, vijoriti se, vijugati; grč, kovitlac, trzaji, vior, vitlovi.

Ovom tipu evokacije značenja kroz zvuk i pokret oznake bliske su i mimike, kroz koje se gotovo gestualno pomalja označeno:

keziti se, kreveljiti se, buljiti, izbečiti, zapiljiti, zaškiljiti, istegnuti (šiju), zjapiti.

Nadalje, u *Grozdaninu kikotu* nalazimo neke samostalno ekspresivne riječi čija glasovna struktura asocira svjetlost i/ili boju. Takve riječi su:

blješati, blistati, izbistriti se, plamsati; bistrina, blijesak, iskra, sedefasta; bistra; mrak, mrk, mračna, tmuran; tmurno, mračno.

Paradigmatski izvod iz leksičkoga potencijala *Grozdanina kikota* pokazuje da je Hamza Humo u riječima, kao oznakama, prepoznavao zvukove prirode a zatim pomoću njih

⁵ Naime, u izgovoru nekih riječi govorni se organi kreću u smislu oponašanja pokreta ili oblika predmeta ili pojave, pa im na taj način jače ističu značenje (v. Antoš 1974: 42).

evocirao označeno – "govor" prirode, odnosno sugerirao biće stvari i prirodnih pojava. Takve riječi svoju punu stilsku vrijednost dobit će tek u sintagmatskim sklopovima.

Onomatopejski uzvici čijim se glasovnim sklopom imitiraju zvukovi iz ljudske okoline, i to oni zvukovi prirodnoga porijekla, u *Grozdaninu kikotu* nisu brojni – nalazimo samo dva primjera u kojima se suglasnikom *h* i triplicacijom dubokog vokala *u* rekreira hujanje vjetra te zvuk koji se čuje pri lomljenju stabla:

(...) slušam hujanje vjetra vrh mene. Huuu! zaleti se bijesno, zahukti u vrhovima (...). (8)

- Huuu! Krah! Krrahh, tres! – i jedna grana pade pred otvor. (9)

Nisu česti ni onomatopejski uzvici čijom se glasovnom strukturom oponašaju zvukovi umjetnog porijekla, tzv. neživi imitativi. Nalazimo tri primjera kojima se podražava:

- *zvuk sudara dvaju krutih tijela*

Krass-krass-krass, laju krasne o ledinu. (75)

- *zvuk vode*

- Klok, klok, klok! Čiča podiže vršu, zaškilji u nju, a brada mu se zasmija. (50)

- *zvuk gusala*

Ile zagusla, a buka se sleže.

Gan – gan – gan,

gan – gan – gan ... (36).

Najbrojniji onomatopejski uzvici u *Grozdaninu kikotu* su oni kojima se oponašaju ljudski glasovi (smijeh, vriska, cika). Sve su takve onomatopeje u romanu reduplicirane i multiplicirane, te se tako, zapravo, ostvaruju u formi alonžmana (grafičkih ideofona). Vokalima različite akustičke naravi pisac *nijansira* boju smijeha, a njihovim redupliciranim ili multipliciranim ponavljanjem ističe njegovu glasnost – ti se uzvici ostvaruju u nekoliko varijanata, npr.: *Ha ha ha! Hahaha! Hahaaa! – Hahaa!*

Kompaktnim vokalom *a* (frekvencijske optimalne 800-1600 Hz)⁶ najčešće se ostvaruje akustička slika kikota, kao "opuštenog, raspojanog" smijeha:

- Ha ha ha! Pa bog s tobom, ta ja sam udovica! – zakikota Ivanka pa nenadno začuta. (6)

- Hahahaa! Na ispij, starče! Ti si mi prorekao sudbinu! – viknu on. (63)

- Hahahaa! Bog s tobom, pa zar ne znaš? (73)

- Hahaa! Biće joj kao i tebi. Vido, sjećaš li se one noći u ogradi? (75)

- Maro!

- Crko!

- Hoćemo li malo u ulicu?

- Đavo te nosi od mene!

- Hahahaa! (102)

O, kuku tebi, glavarov Jure, nećeš nikad više okusiti pure! Hahaa! (109)

- Hahahaa! Pa bog s tobom, Ozrene, ta i on je momak. (111)

⁶ Frekvencijske optimalne glasova uzimali smo prema tabeli u: A. Antoš, *Osnove lingvističke stilistike*, str. 32.

- Šukadar – bukadar! Hahaha! (115)

Visokim svijetlim vokalima *i* (3200-6400 Hz) i *e* (1600-3200 Hz) evocira se "sitan", podrugljiv smijeh:

- Hihii! Hihihiiii! – zasmija se podrugljivo i drsko, drmne još jače kanatima, pa se izgubi uz bijesnu i ludu huku u noć. (9)
- Hehee, ima, ima – više čiča a rijeka mu odnosi glas. (42)
- Bog dobro dao, prijatelju! Hehee! Danas ćemo pod Brijestove. Vrućina je, pa se riba krije, bježi u hladovinu – više on. (50)
- Hehee! Tako, tako prijatelju! Plahni ti njih malo! – više čiča. (50)
- Neka samo čeka dok me uhvati. Hehee, moj zelembaču! – nasmiija se podrugljivo čiča-Krnjo i mi zagazismo u vodu. (89)
- Hej, vas dvoje tamo! Hehee! Vidimo mi! (102)

Niskim tamnim vokalom *o* (400-800 Hz) u *Grozdaninu kikotu* imitira se dubok smijeh:

- Oh, što je uzavrelo pasje uho! Oh, ho-hoo! Nenadano se trže Svrzimantija i ludački zasmija. (59) Masna i zgrčena prilika sjedi na načvama, maše nogama i duva u pero od luka. Kad me ugleda, odloži pero i zasmija se idiotski: - Hohoo! Ja ovako – kaže on. (98) - Hohoo! Zdravo, zdravo! – viknu Andre (...). (101)
- A Jure, visok kao bor, ide tromo i široko, sa raširenim rukama kao da će se s nekim hrvati. - Hohohoo! Eto, eto! (102)

Onomatopejski uzvici u dijaloškim sekvencama postaju, dakle, značajno ekspresivno sredstvo u funkciji nijansiranja ljudskoga glasa. Zanimljivo je, naprimjer, da je smijeh muških likova (Svrzimantija, Andre, Jure, Bespara) markiran dubokim vokalom *o* (*hohohoo*), s nijansom hiperboličnosti (Svrzimantija) i pejorativnosti (Andre, Jure, Bespara); ženskih (Ivanka) – vokalom *a*, dok je smijeh starca Krnje uvijek obilježen vokalom *e*.

Onomatopejski uzvici, koji se u *Grozdaninu kikotu*, kako smo vidjeli, ostvaruju najčešće reduplikacijom i/ili multiplikacijom vokala, doprinose, pored ostalog, tonskoj intenzifikaciji djela u cjelini.

2.2.1.2. Kada je riječ o glasovnome sklopu *impulzivnih* te *imperativnih* uzvika *Grozdanina kikota*, može se ustvrditi da su najbrojniji oni sastavljeni od jednog vokala (55): **o** (38), **e** (11), **a** (6); vokala i konsonanta (24): **ih** (11), **oh** (5), **eh** (3), **ej** (2), **oj** (2), **ha** (1). Rjeđe se javljaju uzvici sa vokalom između konsonanta (7): **hej** (5), **haj** (1), **joj** (1). Posebno su uočljivi grafički ideofoni (24): **Aaj!** (1), **Oo** (1), **O-o-o!** (1), **Ooj!** (2), **Oooj!** (2), **Ohoo** (1), **Hee!** (1), **Heej!** (2), **Hehee!** (1), **Hehehee!** (1), **Uuuu!** (2), **Lele** (1), **Lelee!** (1), **Tooč!** (1), **Toooč!** (1), **Brrr-tooč!** (1), **Hišš!** (1), **Đii!** (1), **Ih, ih!** (1), **Koz, koz, koz!** (1).

U *Grozdaninu kikotu* nalaze se i uzvici neslavenskog porijekla: turc. **alal**, **avaj**, **vala**, tal. **basta**, zatim internacionalni uzvik hebr. **amen**. Uzvik *tooč/toooč* dijalektalnog je karaktera (ne bilježe ga rječnici).

U romanu dominiraju *impulzivni emotivni uzvici*⁷, koji su najčešće jednosložni (*o*, *e*) ili se sastoje od samoglasnika i suglasnika (*eh*, *ih*, *oh*). Među njima svojom čestotom

⁷ Za klasifikaciju uzvika poslužio nam je rad Sibile Daković, *Još o uzvicima*, //host.sezampro.yu/jezikdanas/12-00/

posebno se ističe uzvik *o*, kojim se u različitim kontekstima izražavaju i pojačavaju različita emotivna stanja, naprimjer:

- *strah*

- **O**, ne vodi me u stranu! ti ćeš reći. Strah me je kad mjesec sjedi u liticama. (7)

- *iznenađenje*

- **O**, Grlice, Grlice! Pa ti si već prava djevojka. (121)

- *razočaranje*

- Grozdane, varao si me cijelo ljeto. Varao si me sa seoskim djevojkama. **O**, sve sam ja čula. (97) *O*, ne vjeruj im, Ivanka! Ne vjeruj im ništa! To oni sve lažu da nas zavade. (106)

- *ushićenje*

- Gledaj Škembu! **O**, Isuse bože, gledaj samo Škembu! Pravi je medvjed! – vrišti Vida i previja se od smijeha kao u grčevima. (94)

- *ljubav, čežnja*

Sama si, Ivanka, **o** sama, a noći su tople kao muško milovanje. (21) **O**, čekaj me u gaju, Grozdane! (32) Zagrli me čvrsto, **o** Grozdane! (38) **O** Ivanka, Ivanka! – šapćem ja, ona se lomi, krši. (56) - **O**, ne idi još! Ne idi! – kaže ona. – To se noć bijeli u oknu. Ostani! (66) Zašto mi pališ krv, **o** Grozdane! (96) **O**, miluj me samo miluj, Grozdane! Umrijeću, ako me ne budeš milovao! – kaže Grozdane. (100) **O**, što nisi došla, Grlice! (120)

- *tuga, bol, žalost, očaj*

- **O**, koliko li me je mučila ova samotna tišina! (69) **O**, samo još nekoliko dana ovog vrelog sna! (...) (112) - **O**, ne tuguj, Grozdane! – kaže ona. (118) Vidio sam njega, Juru, kako napastuje Grlicu (...) **O** sve sam vidio! (133) Grozdane, ako mi grad potuče cvijeće, tugovaću cijelog ljeta. **O**, ako mi potuče feslidžan, neće nam više mirisati postelja! (14).

Posebnu stilsku vrijednost uzvik *o* ima u poetsko-lirskom monologu, u kojemu funkcionira kao snažno emocionalno-ekspresivno sredstvo pomoću kojega se naglašava unutarnje preživljavanje lika, zapravo patos cjelokupnog unutarnjeg monologa. Nalazeći se na početku uskličnih rečenica, on ustvari postaje mjesto misaono-emocionalnog *intenziteta* cjelokupne monološke sekvence:

O, sve je prošlo! Prošlo je djetinjstvo, kažem ja, i slušam kako večernjak žamori u koščelama. (5) **O**, prošla je berba! Vinogradi požutjeli, opustjeli. Neka neutješna pustoš sjedi u njima i plače. (112) **O**, sve sam jutros osjetio, kažem, sve! Osjetio sam da je ljeto prošlo i nešto me je bolno taknulo za srce. (...) (112) **O**, sve je prošlo, mislim ja. Jesen je. Tužno i umorno pjeva svehlo lišće u meni. (147) **O**, zbogom, ljeto! (117)

Različite pozicije uzvika kao nosilaca snage intenziteta stvaraju i nove emocionalno-semantičke vrijednosti i efekte, ali mijenjaju i ritam rečenice i/ili čitavog paragrafa:

Za jednu noć, **o**, samo za jednu noć, sišla je jesen u našu kotlinu! (117)

Ne osjećam više ni bol ni tugu. Srce mi je slomljeno, a misli rastrgane. Napustili su me i radost i tuga, i sve je prazno oko mene. Napustio si me i ti i mudro mi se potsmjehuješ, o gospode! (150)

Uzvikom *o* posebno je naglašena afektivnost u apostrofama, u kojima on daje vrijednost vokativu:

O gospode, strašno je pogledati u raku, na ulaz u tvoje krajeve. Zašto li nam dosudi bol mjesto radosti u životu i dade nam vrijeme kao jedini lijek! (151) **O** proljeće, što u srcu nosiš toplu radost, a u očima smijeh, kad opet dođeš u naše strane probudićeš Grozdana i Grozdanu iz dugog sna; (...). (152) **O**, Grlice, umrla si sa našim velikim ljetom! (149)

Zanimljivo je kako se u uskličnim rečenicama koje se odnose na Ozrenov govor⁸ ostvaruje skoro uvijek uzvik *o*. Međutim, u govoru likova mještana za iste ili slične emocije (najčešće tugu, rezignaciju i sl.) javljaju se drugi uzvici, naprimjer:

Oj, Maro, moja rano! Ko li će sad majci zapjevati, ko li će sad majku utješiti! **Lele** meni samohranom i staroj! (148) **Hej**, moj Ozrene! – završi on gorko. (126) - **Ih, ih!** – jednako uzdiše Krivošija (...). (93) **Lelee!** - uzdahnu Krivošija, a oko mu zasuzi. (92)

- Upravo tri kapi. **Ih**, šteta! – kaže on i zavitla bocu preko mrginja. (71) **Ih**, ljudi, za mila boga, što smo se podmladili. (19) **Eh**, za dušu ti! – kaže Svrzimantija i pomače ruku malo više. (18)

Uzvici iz prethodnih primjera osjećaju se kao sastavni dio narodnog govora, odnosno govora ljudi koji inače uzvicima više i rječitije govore negoli običnim riječima.

Variranjem uzvika vrši se, dakle, i govorna karakterizacija likova. To je posebno uočljivo u sljedećem primjeru u kojemu su date dvije usklične rečenice, jedna – koja pripada Ozrenovom govoru, a druga – koja pripada govoru Grlicine majke Anđe; obje se nalaze u apostrofi Grlici:

O, Grlice, umrla si sa našim velikim ljetom! // **Oj**, Maro, moja rano! Ko li će sad majci zapjevati, (...).⁹

U funkciji su govorne karakterizacije likova i uzvici neslavenskog porijekla:

⁸ Naime, sve ono o čemu se pripovijeda u *Grozdaninu kikutu* izloženo je u prvom licu kao doživljaj mladića Ozrena, koji je tako i unutarnji pripovjedač i sam junak priče. Prema Genetteovoj tipologiji pripovjedača pripovjedač u *Grozdaninu kikutu* bio bi – s obzirom na razinu/položaj u priči – intradijegetski (pripovjedač se nalazi u priči/dijegezi), a s obzirom na odnos/perspektivu iz koje on "vidi" – homodijegetski (on ne pripovijeda samo o drugima, nego je i on lik svoje priče). (v. npr. Peleš 1999: 79) Ovo je posebno važno kada je riječ o tački gledišta, tuđem govoru, slobodnom neupravnom govoru. Mi ćemo se u daljem tekstu služiti terminom (*unutarnji*) *pripovjedač/narator* ili samo *Ozren*, jer iako "taj Ozren u sebi uveliko sadrži Humin autoportret, perspektiva iz koje on 'vidi' prirodu i ljude *subjektivna* je i u jednom drugom, strukturalnom smislu – to je perspektiva lika u pripovijesti. A subjekt koji u *Grozdaninu kikutu* preobražava stvarnost prema stanjima vlastite duše nije sam pjesnik, već njegov 'narator', koji u pripovijesti ima svoje ime, svoj karakter, svoj život i svoju životnu sredinu." (Lešić 1988: 384)

⁹ Ovdje je stilistički i poetološki relevantno variranje alonima Grlice / Maro.

A, **vala** jedi! Nemam ih komu ni nositi. (35) A ona, ona kurva, bora joj krvavoga! Ih, prijatelju, prijatelju, Ozrene moj! Neka. Svejedno. Upropastila me, pa **basta**. (47) - E, **alal** ti vjera, sinko! – kaže dedo Škembo (...). (92)

Također, kao sredstva govorne karakterizacije likova, ali i kao elementi koji tonski intenziviraju cjelinu *Grozdanina kikota*, izdvajaju se reduplicirani impulzivni uzvici:

- **Ohoo**, bratac, sve izbricale! – zaviri Leko i poče da jede. (33) - **Ohohoo!** Pobratime, evo ih dvije! (50) **Ooj! Aaj!** – prestravljeno cepti nečiji glas (...). (8) **Hohoo**, bojdžijo, pokazaću ja tebi šta je bitka! – kaže Leko, (...) (33)

Senzitivni uzvici, koji se javljaju kao reakcije na stimuluse iz spoljašnjeg svijeta, kojima se, zapravo, izražava osjećaj fizičkog bola, osjećaj ukusa, osjećaj hladnoće / toplote, osjećaj gađenja, u *Grozdaninu kikotu* nisu brojni:

- **Oh**, što je uzavrelo pasje uho! **Oh, ho-hoo!** (59)
- **Ih**, što je prigrijao Ilija! Uhvati čovjeka u ulici pa kao na ražnju. (75)

Uzvici s većim angažmanom intelekta nego afekta nazivaju se *intelektualni uzvici*. Takvih uzvika u *Grozdaninu kikotu* gotovo nema. Ovdje bismo mogli uvrstiti samo uzvik *a*, kojim se likovi vrlo često služe u postavljanju pitanja:

Bolje će biti da i ja krenem za ranijeg kući? **A?** (13) - Ja se uredio, prijatelju, **a?** (47) (...) Piješ – crkneš, ne piješ – lipšeš. **A?** (47)

Imperativni uzvici mogu biti demonstrativni (uzvici za skretanje pažnje; dozivanja), naredbe (usmjerene prema životinjama i prema ljudima) i pozdravi. U *Grozdaninu kikotu* vrlo su česti uzvici:

- dozivanja

Grozdanee! Pričvrsti dobro krov na kolibi, da ga vjetrovi ne odnesu! **Ooj**, Grozdanee! (14) - **O** narode! **Oo**, narode! vikao je neko (...). (61) - Ozrene! Gdje si ostavio gur? **Ooj!** – dovikuje čiča-Krnjo i budi me. - Prijatelju, **ooj** prijatelju! Ukupi suvaraka za vatre! **Oooj!** (54) - **Heej!** **Uuuu!** – zvoni dozivanje i vriska. (75) Neka tamna mrlja stoji pred crkvenim vratima: **o**, Haralampije. (46) Znoj izjeda tijela i svuda niču povici i dovikivanja: **Heej!** (103) Mijoo! **O**, Mijooo! Sunočaje se, pohiti domu, **oooj!** (104)

- odazivanja

-Domee!

- **Oj!** – ču se odozgo s ulice. (40)

- skretanja pažnje

- Šta ti tu radiš, **hej**, prijatelju! (55) - Uklonite mu se s puta, ljudi! To je ludi raspop Melantije. **Hej**, čujete li? (61) **Hej**, vas dvoje tamo! Hehee! Vidimo mi! (102) **Hej**, Jure! Jesu li ovo tovarili? (107) **Hej**, Ozrene! Slomićeš mi brvno, bog s tobom! - viče čiča ispred kolibe. (110)

Naredbe/interjekcije koriste se pri tjeranju životinja. Interjekcije zauzimaju važno mjesto u komunikaciji sa svijetom životinja; one odslikavaju seoski ambijent *Grozdanina kikota*:

- **Hee! Toooč! Hehehee!** – povikaše konjima, povezaše ih pod vrbe i posjedaše po klupama. (34) - **Hišš!** Šta ste navalile, gladnice božje! a cio roj pčela zazuja mu nad glavom. (101) Bara, Bara! **Koz, koz, koz!** (116)
- **Đii!**
- Kriva!
- **Tooč!**
- **Hehee!**
- Pritegni desnu praču!
- **Brrrr-tooč!** (103)

Među *pozdravima* najbrojniji su oni koji izražavaju želju opraštanja: *zbogom* (29), *laku noć* (9), *u zdravlju* (1). Uzvici dobrodošlice javljaju se rjeđe: *dobar večer* (4), *dobar dan* (4), *zdravo* (3).

Neka poglavlja *Grozdanina kikota* završavaju se pozdravima, što znači da pozdravi zauzimaju i jaku poziciju teksta. Tako se XIII glava završava pozdravom *Zbogom!*, XXVIII *Laku noć!* a posljednja XLIV, dakle sam roman, završava se pozdravom-uzvikom *O, zbogom!*

Pozdravi su često tonski intenzivirani uzvikom za skretanje pažnje, i to najčešće uzvikom *e*. Evo nekih primjera:

- **E, pa zbogom**, Ivanka, ako se više ne vidimo!
- **E, zbogom**! (128)
- **E, zbogom**, moj dragi čiča! Ja odlazim u grad.
- **E, zbogom** pošao, sinko! – kaže čiča, (...). (129)

Uzvici, sa svoje strane, postaju ključne riječi koje pojačano izražavaju ali i rezimiraju temeljne misaono-emocionalne sadržaje djela u cjelini (npr. tugu, radost, bol, čežnju), no i cjelokupna poetsko-sadržinska struktura *Grozdanina kikota*, sa svoje strane, uvjetuje njihovu izražajnost, njihovu posebnu umjetničku intonaciju i specifična značenja. Kao sredstva pomoću kojih se vrši karakterizacija likova na govornom, psihološkom i intelektualnom planu, uzvici imaju značajnu emocionalno-ekspresivnu vrijednost u umjetničkom oblikovanju i intoniranju unutarnjeg svijeta *Grozdanina kikota*.

2.2.2. Glasovna ponavljanja

Svoju punu impresivnost riječi dobivaju u kombinaciji, kontekstualno. Postavlja se pitanje: kakve su to kombinacije, koji su jezički elementi i/ili stilistički postupci u njima dominantni i kako one pojačavaju, ističu i rekreiraju sadržinske mikrostrukture djela. U tekstu *Grozdanina kikota* zapažaju se, ponajprije, različiti modeli glasovnih ponavljanja.

Ponavljanjem i različitim kombinacijama glasova nastaju zvučne figure (asonanca, aliteracija, paronomazija, rima), koje u tekstu mogu proizvesti *harmoniju* tonskih i ritamskih kvaliteta što kod recipijenta izaziva estetski doživljaj; s druge strane ove

glasovne strukture mogu se dovesti u 'sazvučja' sa *značenjskim* segmentima govora.¹⁰ Drugim riječima, korišćenjem glasovnih ponavljanja prenose se estetske i značenjske informacije u procesu estetske komunikacije.

Zapazili smo da se glasovna ponavljanja u *Grozdaninu kikotu* javljaju u vidu: a) asonance b) aliteracije i c) asonantsko-aliteracione veze. Mogu se uočiti odsječki teksta (sintagme, rečenice, paragrafi) u kojima se ove figure ostvaruju u vidu *monoasonance* / *monoaliteracije*, tj. ponavljanja istoga vokala / konsonanta, *biasonance* / *bialiteracije*, tj. smjenjivanja dvaju različitih vokala / konsonanata te *poliasonance* / *polialiteracije*, tj. smjenjivanja više različitih vokala / konsonanata u nizu riječi. Ispitat ćemo njihovu stilsku vrijednost s obzirom na estetski efekat koji proizvode te s obzirom na njihov odnos prema nekim temeljnim motivima u tematskoj strukturi djela.

2.2.2.1. Asonanca

Pod asonancom se razumijeva ponavljanje istih ili kvalitativno sličnih vokala radi postizanja određenog glasovno-slušnog ugođaja (eufonije), simboliziranja različitih značenja ili, pak, isticanja ključne ili tematske riječi.

a) *monoasonanca*

Najuočljivija stiliska vrijednost monoasonance jeste unutrašnji zvukovni sklad među riječima uspostavljen na osnovi uzastopnog ponavljanja istih vokala što u recipijentu može "izazvati muzičke rezonance i tako omogućiti da se sva emotivna tenzija uskladištena u sadržaju prenese u vidu estetske informacije." (Radulović 2002: 130-131)

Harmonično i/ili eufonično doimlje se monoasonanca u sljedećim primjerima *Grozdanina kikota*:

(priroda) Sva je od nečega staklena, krhka, a opet tako mekana, kao kasne sunčane vlasi.

Dani bistri, jasni. Vrućine pridolaze. Podnevi vrel i osamljeni žive u plavom kršu.

U nekim kontekstima ponavljanje istoga vokala u uzastopnim riječima usmjereno je na ključnu riječ, čime se posebno naglašava njeno značenje, odnosno "potcrtavaju" različiti auditivni utisci:

A kukuruzi šume na njivi, šume u sumraku. (33)

Jesenji vjetar šuši u živici i cvili kroz žutu kotlinu. (120)

U sljedećim primjerima ponovljeni duboki, "prigušeni", vokali pojačavaju dojam monotonije:

Nad Mrkuljom zasta oblak i težak, vlažan dah side u kotlinu.

Čuk čuče osamljeno i zlosutno negdje podno Gorice.

Daleko na obzorju crnio se čopor borova kao zloslutna mrlja.

Izbor i kombinacija riječi s ponovljenim vokalom *o* u narednom primjeru nisu samo akustički motivirani kako bi evocirali zvuk prirode i sugerirali biće stvari i prirodnih

¹⁰ "U De Sosirovoj antinomiji jezika i govora tekst će uvek pripadati oblasti govora." (Lotman 1976: 89)

pojava, štaviše takav izbor i takve kombinacije riječi s opetovanim glasom *o* i grafijski potcrtavaju te vizuelno dočaravaju značenje pridjeva *okruglo*, čije se značenje u sklopu *okruglo puckaranje* zapravo resemantiziralo u značenje sinestetičkoga metaforičkog epiteta:

Poslije se oču *okruglo* i *sočno* puckaranje *po lozovu* lišću i pljusak se pretvori u *huku šumova* i *šuštanja*. (15)

U svim navedenim primjerima monoasonanca se ostvaruje i kao snažno koheziono sredstvo – ona uspostavlja leksičko-glasovni paralelizam u kontekstu jedne rečenice istovremeno ostvarujući i zvukovni sklad među riječima što ih povezuje.

b) *biasonanca*

Osim što stvara izražen eufonijski ugođaj te ističe informaciju tekstualne kohezije, *biasonanca* ima i ritmičku ulogu zasnovanu na smjenjivanju dvaju različitih vokala duž rečenice:

Lišće **šušti** i **bude** se **fini šumovi** u **noći**, u meni.

Vazduh **zvonak** kao **boca**.

Zvoni **tupa** i **obla lupnjava**: nabijaju **obruče** na **visoke bačve** i **masnice**.

Upaljen **sok** **satrvena grožđa** **golica** **nosnice**.

2.2.2.2. *Aliteracija*

Pod aliteracijom se podrazumijeva ponavljanje kvalitativno istih ili sličnih konsonanata u nizu riječi radi podvlačenja zvučne izražajnosti teksta. Ona postaje veoma efektivna ako se akustičko-artikulacijska svojstva ponovljenih konsonanata slažu sa značenjem riječi na koju je to ponavljanje usmjereno, odnosno ako se sličnim akustičko-artikulacijskim svojstvima ponovljenih glasova u određenom segmentu teksta stvaraju određene auditivne, vizuelne, olfaktivne i slične asocijacije. Aliteracija je čest i lahko uočljiv postupak u *Grozdaninu kikotu*.

a) *monoaliteracija*

U *Grozdaninu kikotu* upadljivo često dolazi do formiranja monoaliteracijskih nizova vibranta *r*. Obično se smatra da je ovaj glas zbog svojih akustičko-artikulacijskih svojstava na različite načine potencijalno impresivan. Evo nekih primjera koji pokazuju kako akustičko-artikulacijska svojstva ponovljenog glasa *r* u tekstu *Grozdanina kikota* ističu značenja riječi na koje je to ponavljanje usmjereno:

A noću koščela grebe granjem po krovu. (9) (...) vazduh zadrhta i sve pretrnu od straha, zanijecti. (30) Grlica drhti kao ptiće. Nešto krhko i preplašeno treperi u njoj. (34) Šum se pritaji na granama, a Puto zareža mrzovoljno. (34) Čuje se kako, čak gore pod čardakom srdito reži naš Puto. (53) Zrikavci zriču krto u lozi. (67) Čuo sam kako joj krhko udara srce i strepe male, preplašene grudi. (73) Vazduh vri i podrhtaje, pritište i sagorjeva obronke i puši se po usijanim brdima. (101) Razdrta vriska dere kroz zapaljen vazduh hrapavo i obijesno. (102) Cvrčci nadigli dreku u vrbama, kao da je i njima bila misa, a u krugu se razliježe smijeh i vrišti oro. (135) Daleko na obzoru crnio se čopor borova kao zloslutna mrlja. (69) U dvorištu dud, pod njim krovinjara, crna, zgrčena. (6)

Stilistička vrijednost ponovljenog konsonanta s, svijetloga glasa visoke tonalnosti, ogleda se u tome što njegovo opetovanje pojačava kontekst svijetlim tonovima. U sljedećim primjerima nizanjem riječi u kojima je sadržan konsonant s te njihovim usmjerenjem na ključnu riječ posredno se asocira i pojačava svjetlost i miris:

Samo bijel snop mjesečine prosu se po grebenu Mrkulje. (6) Večernjak zažamori u lišću, a mjesečina se prosu po strani. (22) Priroda se profinila. Bestrasna je i sva od jasnih finih tonova. (117) Bistrina se smije u vazduhu. (20) Kaplje se cijede s lišća i plamte u suncu bistrim staklenim sjajem. Na svakoj grani njiše se sočan i nasmijan poljubac. (40)

Dune mlak vjetar, a miris loze prospe se po kotlini. Miriše uzavrio sok. (96) Upaljen sok satrven grožđa golica nosnice. Žestina se sama sagorijeva. (103)

Svoju semantičku vrijednost ponovljeni konsonant otkriva u značenju ključnih riječi: *mjesečina, jasnih, bistrina, sjaj; miris, golica* (c=t+s), *žestina*.

Pjesničko umijeće sastoji se u tome da se i putem neizrazitih, neupadljivih riječi kontekstualno postignu određeni ritmo-melodijski i semantičko-stilistički učinci. Tako u sljedećem primjeru sopstvenim akustičkim utiskom ponovljeni glas razvija *dopunska* značenja fonomotivaciono uskupljenih riječi:

Često po cijele sate sjedim sam na stijeni povrh kuće. Sjećam se svake litice, svakog stabla. O, sve je prošlo! (5)

Pažljivije promatranje prvih dviju rečenica u posljednjem primjeru otkrit će nam zvukovni paralelizam na osnovi kojeg se one (rečenice) povezuju u čvršću ritmo-melodijsku i semantičku cjelinu. Naime, i u prvoj i u drugoj rečenici glas s aliterira, ponavlja se, u pet uzastopnih riječi. U obje rečenice glas s, zapravo, pojačava značenje ključnih riječi *sam* i *sjećam se*, koje ovdje nisu izraz samo *jednog* značenja, već one, uokvirene postupkom aliteracije i ritmički povezane, prelaze uske okvire denotacije i postaju motivi koji komponiraju sliku *osamljenog* i *sjetnog* čovjeka kao temeljnoga motiva cjelokupne strukture djela. S druge strane, eufonija zvukovne organizacije i ritmičko kretanje rečenica, zasnovano na ponavljanju glasa s, pojačavanju govornih vrednota i rečeničnoj dužini, prožimaju pjesnički izraz sjetnom muzikom. Naime, tempo, intenzitet i intonacija prve rečenice (koja je i duža od sljedeće dvije) jesu, u skladu s osjećanjem, minimalni i monotoni, a ritam usporen. U drugoj, kraćoj, rečenici govorne vrednote se pojačavaju, ritam ubrzava, a afektivni sadržaj iskaza time pojačava. Sva dinamika govornih vrednota kulminira u najkraćoj, uzvičnoj rečenici: *O, sve je prošlo!*, u kojoj biva iskazana sva žestina unutrašnjeg preživljavanja. Tako je ritam rečenica ovdje pratio ritam emocije koja se kretala od osjećanja osamljenosti i monotonije u prvoj rečenici preko napregnute sjetne, u drugoj rečenici, do naročito uzbuđenja u uskliku: *O, sve je prošlo!*.

b) bialiteracija

Dva višestruko ponovljena glasa težeći da se "razastru" po cijeloj rečenici, slično postupku monoaliteracije, postaju njen dominantan zvukovni fon kojim se u tekstu *Grozdanina kikota* asociraju različite auditivne i olfaktivne slike:

Prošlo je djetinjstvo, kažem ja i slušam kako večernjak žamori u košćelama. (5) Težak, rosan miris diže se iz plotina. (5) U jasnoj tišini ostaje šum naših

koračaja. (20) Dune mlak vjetar, a miris loze prospe se po kotlini. Miriše uzavrio sok. (96) Lišće šušti i bude se fini šumovi u noći, u meni. (108)

Specifičnost postupka bialiteracije u tekstu *Grozdanina kikota* ogleda se u tome što se njime istovremeno asociraju i vizuelne i auditivne slike, usljed čega nastaju sinestetičke kombinacije, npr. *smijehovi crveni / crven smijeh, crveno (se) zacereka*:

Negdje u klisurama, u suncu, zazvoni bijesan i razgoličen kikut, zacereka se crven, strastven smijeh i vrisnu. (31) Cvjetovi gore na suncu kao smijehovi crveni i sva se bašta smije vrelim crvenim smijehom. (64) Vrisnu a cika se crveno zacereka i prosu po vinogradima. (100)

c) polialiteracija

Ponavljanjem različitih konsonanata najčešće se oživljava zvuk iz prirode. Posebno je zanimljivo *nijansiranje* zvuka koje se postiže ovim postupkom. Tako u prvom primjeru koji slijedi pretežnim ponavljanjem *strujnih* konsonanata ozvučuje se kiša koja *sipi*, a u drugom – pretežnim ponavljanjem *eksplozivna* ozvučen je *pljusak*:

Pada hladan sumrak, a kiša sipi, kiša beskrajna, i sije jesenju čamu u duše i seoske krovinjare. (143)

/s – r – k – k – š – s – k – š – skr – s – s – š – s – sk – kr – r/

Pade veče, a teške i krupne kaplje kiše // zadobovaše opet po lišću, // zapucketaše, zamirisa zemlja, pa opet sve utiša. (25)

/p – t – šk – k – p – k – p – k – š // z – š – p – t – p – š // - z – p – k – t – š // - z – z // - p – p – t – t – š

Postupkom polialiteracije u sljedećim primjerima ozvučuje se značenje ključne riječi, i to tako da se stvara utisak kako se u jednoj riječi "osjeća trag" svih drugih, odnosno kako se značenja svih drugih riječi prenose na značenje one jedne, ključne riječi. U tome i jeste njihov primarni stilistički efekat:

Gaj vrh kuće noću bijel, pun krhkih šumova, a danju, // pričvrkao za krš, cvrči kao cvrčak. (38)

/rh – k – krhk – h // r – cvrk – kr – cvrč – k – cvrč – k/

Nad litice se slegla prestravljena tišina i nešto vrelo i čvrsto, skriveno stenje u klisurama. (29)

/t – s – s – str – t – t – r – rst – s – r – st – s – r/

Krupna kaplja kiše pade na list, // rasprsnu se i razbi zamrlu tišinu. // Poslije druga, treća // i začas ubrzano zabubnjaše po lišću. (39)

/k – p – k – p – k – p // - r – sprs – s – r – z – z – r // - r – r – z – s – brz – z – b – b/.

2.2.2.3. Asonantsko-aliteracione veze

Sličan stilistički efekat ostvaruje se i asonantsko-aliteracionim vezama glasova u kontekstu jedne ili više rečenica. I ovim glasovim postupkom u *Grozdaninu kikotu* najčešće se stvaraju različite auditivne slike, odnosno ističu različiti zvučni efekti koji potpomažu značenje cjelokupna konteksta:

Zvoni tupa i obla lupnjava: nabijaju obruče na visoke bačve i masnice. (96)

/o – tup – obl – lup/

(...) udaranje stupe u Čalinoj mlinici ozvanja jezivo u zvonkom kršu. (149)

/ozv – z – vo – zvo – o/

Vazduh zvonak kao boca. (75)

/vaz – zvonak – kao – o – a/

Tonovi tugaljive strune dopiru do nas, klate se u mekom vazduhu, postaju sanjivi pa opet oživljuju. (36)

/to – o – tu – tu – do – do – t – u – du – u – o – t – u – o – t – u – u/

Ujutro me probudi silna jeka. Kao da neka džinovska i željezna zveka tutnji u golim brdima. (11)

/s – ka – ka – ka – vska – z – a – zv – ka/.

U *Grozdaninu kikotu* pronalazimo asonantsko-aliteracione kombinacije koje "podvlače" značenja riječi što upućuju na različite emocije, stanja ili zbivanja u prirodi, naprimjer:

U sjeni Mrkulje miruje naše selo kao teško umorno tijelo. (32)

/u – mr – u – m – ru – o – o – o – umor – o – o/;

Napeto nestrpljenje napinje me svega. (51)

/nap – t – n – t – p – nap/

ili se, pak, takvim ponavljanjima ističu eufonični i ritamski kvaliteti teksta:

Fin i uzdrhtao trepet lišća veze vazduhom krhke i zvonckaste šumove. (16);

Kiše nije bilo, samo mekan i tanak oblak njihao se cio dan nad nama. (24)

Vreo sok kipi i resko ljepljivo vonja u vazduhu. (33) Sva je od nečega staklena, krhka, a opet tako mekana, kao kasne sunčane vlasi. (117)

eufonično zvuče i ponovljene gramatičke sekvence:

Ugrijani konji jure pod punim mijehovima, srdito frču i mašu repovima. (103) Vazduh miriše vlagom, a ljudi strahuju pred gradom. (13).

Specifične asonantsko-aliteracione kombinacije glasova ostvaruju se kombinacijama *onomatopejskih riječi*, čime se pojačava zvučanje njihova značenja, ali se ističe i njihova figurativnost, jer, glasovni sklop jedne riječi kao da se preslikava u drugu, ili kao da odjekuje u drugoj u vidu figurativnog "odslika" i/ili figurativnog "odjeka":

Ćuk ćuće osamljeno i zlosutno negdje podno Gorice. (127) Negdje u klisuri ćuće ćuk usamljeno. (78) Zrikavci zriču krto u lozi. (67) Zrak pade na brijeg a zrikavci zazrikaše složno, u jedan glas. (68) Negdje u sumraku zvoncka zvono. (6) Zvonca zvonckaju nemirno u tami. (52) (...) a dolje u ambisima hući izvor Hučke (...). (75) Za nama hući Hučka i u sumraku lijeću šišmiši povrh nas. (45) - Slušaj kako čudno huji Hučka! Kao da zove. (114) Ja sjedim u rupi, a neko kuca i popuckuje u cijelom stablu. (7) Pjevaju silno, surovo. Vratne im žile zabrekle brekte, a oči se napele kao da će iskočiti iz duplja. (60).

Sličan stilistički efekat u tekstu *Grozdanina kikota* ostvaruje se putem *paronomazije* (igre riječi):

Jesenji vjetar šuši u **živici i cvili** kroz žutu kotlinu. (120) Nešto se **bučka** po **pličaku**. (51) Osjećam kako **svaka travka strepi** od **straha**. (12) Većernja zvijezda **plamsa** gore u **visinama**. (54) Dudovi opadaju, leže i **vištaju** po dvorištima. **Vreo sok** kipi i **resko ljepljivo vonja** u **vazduhu**. (33) Sunce se **zaliva** krvavim **mlazevima** (...). (31) **Gust suton miran i modar**, leži na **plavim brdima**. (20)

U tom smislu posebno je zanimljiv sljedeći primjer:

- Mi smo šumski đavolčići: **Trkan, Potrkan, Drvan, Obrvan, Zvrčan, Koprcan, Smuk, Vuk**. (9)

Naime, na osnovi paronomazičnih ponavljanja koja se ostvaruju između dvije susjedne lekseme (a koje su, zapravo, metaforična imenovanja zbivanja u prirodi) nastaje ehorima, što omogućuje da se po dvije riječi iz citiranoga niza objedine u jedinstven formalno-sadržinski par¹¹:

**Trkan, Potrkan,
Drvan, Obrvan,
Zvrčan, Koprcan,
Smuk, Vuk.**

Osim toga, ovaj niz leksema ostavlja utisak specifičnoga ritma, odnosno ostavlja utisak da se kod njih ponavlja neka osnovna jedinica mjere. Ova jedinica mjere jeste slog (broj i vrsta slogova):

Tr / kan, Po / tr / kan //	2 - 3
Dr / van, O / br / van //	2 - 3
Zvr / can, Ko / pr / can //	2 - 3
Smuk / Vuk	1 - 1

Poseban uticaj na ritam ima, dakle, smjenjivanje dvosložnih, trosložnih i na kraju zatvaranje jednosložnim riječima. Svaka druga riječ jednaka je po ritmičkoj strukturi: /-u/u-u/-u/u-u/-u/u-u/-/ (smjenjuju se trohej i amfibrah). Ako ponavljanje konsonanata i vokala predstavimo zasebno, uočiti ćemo sljedeći glasovni paralelizam, odnosno osu simetrije (ostvarenu u vidu fonološkog prstena):

r-n-r-n	a o a
r-n-r-n	a o a
r-n-r-n	a o a
k k	u u

Ritam se ovdje očituje, dakle, i horizontalnim i vertikalnim ponavljanjem istovrsnih vokalsko-konsonantskih kombinacija. Na ovaj se način u prozni tekst *Grozdanina kikota* unosi dodatna uređenost kojom se prenosi poseban vid stilističke i poetske informacije – one koja se inače prenosi stihovnim kodom. Naime, upravo se na osnovi ovakvih ponavljanja ovo prozno mjesto može čitati i u stihovnoj formi.

Obično se smatra da su glasovna ponavljanja strukturna komponenta svojstvena lirskoj poeziji te da su rjeđe zastupljena u prozi. Međutim, u *Grozdaninu kikotu* Hamze

¹¹ Postojanje veze među rimovanim riječima na planu izraza navodi na to da se pretpostavi i postojanje određenih sadržinskih veza (sinonimnih ili antonimnih).

Hume nalazimo gotovo ravnomjerno zastupljene sve tipove glasovnih ponavljanja koja se pružaju duž različitih sintaksičkih i tekstualnih odsječaka. Ako je njihova vjerovatnoća pojavljivanja u proznome tekstu manja, onda je njihova stilska vrijednost u takvome tekstu veća.

3. Polazeći od principa da selekcija (izbor) i kombinacija formalnih elemenata u književnomjetničkom tekstu kao specifično organiziranoj strukturi čine skladnu kombinaciju sa sadržajem, u ovome radu analizirali smo i interpretirali fonostileme kao jedinice pojačane izražajnosti koje učestvuju u stilističkome strukturiranju cjelokupne forme književnomjetničkoga teksta, odnosno kao poetski aktualizirane foničke elemente koji najizrazitije stoje u podudarnosti s temeljnim misaono-emocionalnim sadržajima *Grozdanina kikota*. U tekstu *Grozdanina kikota* uočili smo ozvučenu (auditivnu) i preciznu riječ koja podražava predmete i pojave u njihovom materijalnom zvučanju; sonornost i dinamiku jezika zasnovanu na sonornosti i dinamici specifičnih kombinacija glasova u nizovima riječi koje, u međusobnom dodiru i izmjeni, stvaraju specifične ritamske i značenjske kvalitete što stoje u suglasju s temeljnim motivima (npr. motivima zbivanja u prirodi) i osjećanjima (npr. osjećanjem bola, tuge, radosti) u poetskoj strukturi ovoga romana, ali ih i potcrtavaju i pojačavaju, omogućujući tako recipijentu umjetničkoga teksta da intenzivnije doživi njegovu osebnost i neponovljivost. Fonostilemi *Grozdanina kikota* ulaze u onaj niz stilističkih postupaka djela koji zajedno doprinose njegovom cjelokupnom ozvučenju, odnosno koji mu daju specifičnu muzičku organizaciju, a muzikalno zvučanje poetskog govora, kazao je Lotman, također je način prenošenja informacije, tj. sadržaja. Štaviše, specifični ritamski i eufonični kvaliteti fonostilističkih postupaka u poetskoj formi *Grozdanina kikota* – kao informacijski pojačivači, odnosno kao prenosnici viška obavijesti – omogućuju da smisao djela nadvisi (ili osvoji) ono što je rečeno u samome tekstu.

CITIRANI IZVOR

1. Humo, H. (1953): *Grozdanin kikot*, Seljačka knjiga, Sarajevo

LITERATURA

1. Antoš, A. (1974): *Osnove lingvističke stilistike*, Školska knjiga, Zagreb
2. Babić, S. (1958/59): *Glasovi u riječima i umjetničkom djelu*, Jezik, VII/2,3, Zagreb
3. Belić, A. (1958): *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*, SANU, "Posebna izdanja", Beograd
4. Čarkić, M. (1995): *Fonostilistika stiha*, Naučna knjiga, Beograd, elektronsko izdanje
5. Ćorac, M. (1982): *Metaforski lingvostilemi*, PFZ, Beograd
6. Daković, S. (2000): *Još o uzvicima*, "Jezik danas", 12, elektronsko izdanje
7. Guberina, P. (1952): *Zvuk i pokret u jeziku*, Matica hrvatska, Zagreb, 1952.
8. Jakobson, R. (1966): *Lingvistika i poetika*, Nolit, Beograd
9. Lešić, Z. (1971): *Pojam "izbora" kao instrument analize*, "Izraz", XV/1, Sarajevo
10. Lešić, Z. (1988): *Pripovjedači*, Veselin Masleša, Sarajevo
11. Lotman, J. (1976): *Struktura umetničkog teksta*, Nolit, Beograd
12. Pavletić, V. (1995): *Kako razumjeti poeziju*, Školska knjiga, Zagreb
13. Peleš, G. (1999): *Tumačenje romana*, ArTresor naklada, Zagreb
14. Pranjić, K. (1991): *Jezikom i stilom kroza književnost*, Školska knjiga, Zagreb

15. Prčić, Lj. (1999): *O uzvicima u srpskom jeziku*, Jezik danas, 10, Novi Sad, elektronsko izdanje
16. Radulović, Z. (2002): *Alhemija riječi*, Unireks, Podgorica
17. Simić, R. (1974): *Lingvistički i stilistički aspekti selekcije*, "Književnost i jezik", 4, Beograd
18. Simić, R. (2000): *Stilistika srpskog jezika I*, Principi stilske analize, fonostilistika, Filološki fakultet Beograd / Nučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jezika
19. Tošović, B. (1988): *Funkcionalni stilovi*, Svjetlost, Sarajevo
20. Vuković, N. (2000): *Putevi književne ideje*, Jasen, Podgorica – Nikšić
21. Vuletić, B. (1976): *Fonetika književnosti*, Liber, Zagreb
22. Vuletić, B. (1986): *Sintaksa krika*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka

FONOSTILISTISCHE INTERPRETATION VON HAMZA HUMOS "GROZDANIN KIKOT"

Zusammenfassung

In dieser Arbeit bietet die Autorin eine linguostilistische Analyse und Interpretation des Romans "Grozdanin kikoť" von Hamza Humo. Ausgehend von der Definition des literarisch-künstlerischen Werks als einer spezifisch organisierten Struktur, deren Eigenheit durch absichtliches Vorgehen bei der Selektion und Kombination von sprachlichen Einheiten auf diversen sprachlichen Ebenen bedingt ist, analysiert und interpretiert die Autorin die phonostilistischen Elemente als Einheiten mit verstärkter Expressivität, die im Kohärenzverhältnis mit den gedanklich-emotionalen Inhalten des Werks stehen, diese vielmehr verstärken, lyrisch unterstreichen und dadurch ihr intensiveres Erleben ermöglichen.